

АБУ НАСР АЛ-ФОРОБИЙ

КИТОБ АЛ-МУСИҚА АЛ-КАБИР

(“Кириш” қисмининг
иљмий-изоҳли таржимаси)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

АБУ НАСР АЛ-ФОРОБИЙ

“КИТОБ АЛ-МУСИҚА АЛ-ҚАБИР”

(“Кириш” қисмининг илмий-изоҳли таржимаси)

Тошкент: Фан, 2020

**АБУ НАСР АЛ-ФОРОБИЙ. “КИТОБ АЛ-МУСИҚА АЛ-КАБИР”
 (“Кириш” қисмининг илмий-изоҳли таржимаси) / Таржимон ва
 нашрга тайёрловчилар: **Ҳ.Аминов, У.Санокулова.** – Тошкент: Фан,
 2020. – 234 б.**

Мазкур нашр буюк файласуф, мутафаккир, қомусий олим Абу Наср ал-Форобий (260-339 х./874-950 м.) томонидан битилган “Китобу-л-мусиқа ал-кабир” (“Катта мусиқа китоби”) номли асарининг “ал-Мадхал ила синоат ал-мусиқа” (“Мусиқа санъатига кириш”) номли мустақил ҳарактерга эга рисоласининг илмий-изоҳли таржимасига бағишиланган. Ушбу китобнинг илмий-назарий қисмида муаллиф мусиқа санъатининг умумфалсафий ва ахлоқий масалаларига алоҳида эътибор қаратган. Мусиқашунослар Форобийнинг мусиқий қарашларини ва унинг давридаги мавжуд мусиқанинг илмий-назарий жиҳатларини ушбу қисм орқали ўрганиб келадилар. Шунинг учун ҳам, айнан мана шу қисм дунё тилларига маҳсус таржима қилиниб келади.

Ушбу нашрда “Китобу-л-мусиқа ал-кабир”нинг ўрганилиши, унинг мавзуй бўлиниши ва таркибий тузилиши ҳақида маълумот берувчи тадқиқот ҳам ўрин олган.

Нашр мусиқа тарихига қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

**Таржимон ва нашрга тайёрловчилар:
Ҳамидуллоҳ Аминов, Умид Санокулова**

**Масъул мухаррир:
Отаназар Матёкубов**
санъатшунослик фанлари номзоди, профессор

**Тақризчилар:
Зокиржон Орипов**
филология фанлари номзоди, профессор

Бахтиёр Ашурев
санъатшунослик фанлари фалсафа доктори (PhD)

© “ФАН”
© Аминов Ҳ.

СҮЗБОШИ

Абу Наср Мұхаммад ибн Мұхаммад ибн Тархон ибн Ўзлұғ ал-Форобий (260-339 ж./874-950 м.) Тошкент шимолида жойлашган қадимий Фороб шаҳарчасида туркий қавм вакили оиласида туғилиб ўсган, “иккинчи муаллим”, буюк файласуф олимдир. У ёшлигіда Шош, Самарқанд ва Бухорода таълим олганидан сўнг халифа ал-Муктадир (908-932) даврида Бағдодга бориб илмларини оширади ва шу ерда узоқ муддат яшаб, Миср, Шомга сафар қилиб, умрининг охирини Дамашкда ўтказади.

Абу Наср Форобий күпроқ назарий фанлар – математика, мантиқ, назарий тиббиёт, мусиқа назарияси, шунингдек, табиатшунослик, ҳуқуқшунослик асослари, филология соҳалари кабиларни пухта ўзлаштирган ва 160 дан ортиқ асарлар битган.

Форобий мусиқанинг назарий масалалари билан ҳам шуғулланди, амалиётда эса қонун соз асбоби (баъзи манбаларда ғижжак ёки уд)ни яратувчиси, мукаммалаштирувчisi сифатида тарихда қолди. Унинг мусиқашуносликка қўшган хиссаси беқиёсdir. Унинг асарлари ичida 30 варақча келадиган “Эҳсо ал-ийқоъот” (Ритмларни ҳисоблаш), “Китоб фи-н-нуқла музофан ила-л-ийқо” (Ритмикага қўшиладиган ёзма қисм), “Калом фи-л-музиқа” (Мусиқа ҳақида гап), “ал-Мадхал ила синоат ал-музиқий” (Мусиқа санъатига кириш), “Китобу мисиқий ал-кабир” (Мусиқа ҳақида катта китоб), шунингдек, йирик ҳажмли “Эҳсо ал-улум” (Илмлар саноғи) таркибидаги мусиқага оид қисми каби рисола ва китоблари борлиги маълум. Шулардан охирги учови нашр қилинган, европа ва қисман рус ҳамда ўзбек тилларига таржима этилган.

Француз арабшуноси Карра де Boo (1867-1953) қомусий аллома Абу Наср Форобийнинг мусиқа соҳосидаги хизматларини таъкидлаб: “Форобий яна буюк мусиқачи ҳам эди. биз унинг Шарқ мусиқаси назарияси бўйича энг муҳим асарлари учун ундан миннатдормиз. У айни вактда ҳам ижрочи, ҳам бастакор эди. Дарвеш-мавлонлар ҳозиргача эгаси

Форобий деб ҳисобланадиган қадимги қўшиқларни куйлаб юрадилар”, деган эди.

“Китобу-л-мусиқа ал-кабир” (“Катта мусиқа китоби”) Абу Наср ал-Форобийнинг қаламига мансуб, мусиқа соҳасига оид Шарқдаги илк йирик ҳажмли китоб номидир. Уни муаллиф вазир Абу Жаъфар Мұхаммад ибн ал-Қосим ал-Кархийга бағишлиған. Китоб араб тилида битилған бўлиб, унга Форобийнинг “ал-Мадҳал ила синоат ал-музикӣ” (“Мусиқа санъатига кириш”) рисоласи киритилған. Мазкур кириш қисм мустақил ҳарактерга эга бўлиб, муаллиф мусиқа санъатининг умумфалсафий ва ахлоқий масалаларига алоҳида эътибор қаратган.

Форобийнинг “Китобу-л-мусиқа ал-кабир” асарининг иккинчи қисми ҳозирги вақтда топилған эмас. Унинг топилған олдинги қисмининг 3 та кўлёзма нусха асосида илмий танқидий матни Қоҳирада 1961 йилда нашр қилинганд. Асарнинг айрим қисмлари дунё тилларига таржима қилинганд. Шу жумладан, ўзбек тилига ҳам. 2006 йилда Қозогистонда “Китобу-л-мусиқа ал-кабир”нинг кириш қисми рус тилида эълон қилинганд.

Абу Наср Форобийнинг мусиқашунослик назарияси ва амалиётига багишлиған “Китобу-л-мусиқа ал-кабир” номли йирик илмий асарининг таркибий ва тематик тузилишини алоҳида ўрганиш зарурати ҳам бор. Зотан, Абу Наср Форобийнинг мусиқашуносликка оид йирик асари “Катта мусиқа китоби”ни матншунослик нуктаи назаридан тадқиқ этишда ўз олдимизга мазкур асарнинг таркибий тузилишини ўрганишни, шунингдек, Форобий таклиф этган асар тузилиши билан асарнинг илмий-танқидий матнидаги тузилишини ўзаро қиёслаш, солиштириш каби мақсадларни қўйдик.

Мазкур мақсадларга эришиш учун қўйидаги вазифаларни белгилаб олдик:

- Абу Наср ал-Форобийнинг ҳаёти, унинг мусиқашуносликдаги фаолияти ва мусиқа илмига қўшган ҳиссаси билан таништириш;

- Форобийнинг “Китабу-л-мусиқа ал-кабир” асарининг қолёзмалари ва Гаттос Абдулмалик Хашаба томонидан тайёрланган илмий-танқидий матнини тавсиф этиш;

- “Катта мусиқа китоби”нинг таркибий ҳамда тематик тузилишини аниқлаш ва таҳлил қилиш;

- асарнинг танқидий матнига кўра тузилишини белгилаш.

Марказий осиёлик етук мутафаккир аллома Абу Наср Форобийнинг мусиқашунослик назарияси ва амалиётига бағишлиланган йирик асари - “ریبکل ایقیسوملا باتک” (Катта мусиқа китоби) нинг таркибий ҳамда тематик тузилиши ҳозиргача матншунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этилмаган. Магистрлик диссертацияси орқали мазкур асар матншунослик ва манбашунослик соҳалари юзасидан кўриб чиқилди.

“Форобийнинг “Китабу-л-мусиқа ал-кабир” асарининг тузилиши” мавзусидаги магистрлик диссертациясини амалга оширишда қуйидаги асосий масалаларни белгилаб олдик:

- “Катта мусиқа китоби”нинг бутун дунёда сакланувчи қўлёзмалари хусусида батафсил маълумот бериш;

- асарнинг мисрлик мусиқашунос шарқшунос олим Гаттос Абдулмалик Хашаба томонидан тайёрланган илмий-танқидий матнини толиқ тавсиф этиш;

- “Китабу-л-мусиқа ал-кабир” асарининг таркибий ва тематик тузилишини аниқлаш ҳамда таҳлилий тадқиқ қилиш;

- асарнинг танқидий матнига кўра тузилишини белгилаш;

- Форобий берган асар тузилиши билан асарнинг мисрлик олим Гаттос Абдулмалик Хашаба тайёрлаган илмий-танқидий матнидаги тузилишини озаро қиёслаш, солишириш.

Мазкур ишни амалга оширишда ўзбек, араб, форс, рус ва бошқа Фарб тилларидаги мавзуга алоқадор маҳсус адабиётлардан фойдаландик. Форобийнинг “Китабу-л-мусиқа ал-кабир” асарининг мисрлик мусиқашунос шарқшунос олим Гаттос Абдулмалик Хашаба томонидан

тайёрланган илмий танқидий матни ишимизнинг асосий манбаси бўлиб хизмат қиласди. Бундан ташқари, филология фанлари номзоди, профессор Зокиржон Ориповнинг “Шарқ мусиқий манбашунослиги (Х-ХII асрлар)”¹ номли асари, санъатшунослик фанлари номзоди, Ўзбекистонда хизмат корсатган санъат арбоби хоразмлик мусиқашунос олим Отаназар Матёқубовнинг рус тилида нашр қилинган “Форобий Шарқ мусиқа асослари ҳакида” (Фараби об основах музыки Востока)² номли китоби, қозоғистонлик мусиқашунос олима Саида Даукееванинг “Абу Наср Муҳаммад ал-Форобийнинг мусиқа фалсафаси”³, мусиқашунос олим санъатшунослик фанлари доктори, профессор Абдуманон Назаровнинг “Форобий ва Ибн Сино мусиқий ритмика хусусида (мумтоз ийқо назарияси)”⁴ сингари асарлардан ишни ёритишида кенг миқёсда фойдаландик.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларини амалга ошириш учун маънавий ва илмий меросни тадқиқ этишдаги тилшунослик, матншунослик, манбашунослик соҳаларининг умумназарий - услубий асосларига суюнildи. Мавзу бойича топланган манбаларни қиёсий ўрганиш, таҳлил ва тавсиф қилиш ҳамда шуларга асосланиб, Абу Наср Форобийнинг Шарқ мусиқа манбашунослиги ва мусиқий тушунчалар ва терминларни шакллантиришдаги хизматини баҳолаш, унинг асарининг таркибий тузилишини таҳлилий тавсифлашда озбек шарқшунослари (И. Ражабов, А. Рустамов, А. Назаров, А. Ҳожиев, З. Орипов) ҳамда рус шарқшунос олимлари (А. Н. Болдирев, В. М. Беляев, А. А. Реформатский) нинг асарларида қўлланилган тарихий-қиёсий методдан кенг миқёсда фойдаланилди.

“Форобийнинг “Китабу-л-мусиқа ал-кабир” асарининг тузилиши” мавзусидаги мазкур магистрлик диссертацияси араб тили филологияси ва

¹ Орипов З. Шарқ мусиқий манбашунослиги (Х-ХII асрлар). – Т.: Фан ва технология, 2008.

² Матякубов О. Фараби об основах музыки Востока. – Т.: Фан, 1986.

³ Даукеева С. Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби. – Алма-Ата: Фонд Сорос - Казахстан, 2002.

⁴ Назаров А. Форобий ва Ибн Сино мусиқий ритмика хусусида (мумтоз ийқо назарияси). – Т.: Faafur Fulom, 1995.

адабиёти, матншунослик ва манбашунослик каби соҳа вакиллари учун фойдали кичик қолланма вазифасини оташи мумкин. Шунингдек, бу ишдан Шарқ мусиқаси ва мусиқашунослик илми ҳамда унинг тарихини органишда ҳам қўшимча кичик бир манба сифатида фойдаланиш мумкин.

АБУ НАСР АЛ-ФОРОБИЙ ВА УНИНГ “КИТОБ АЛ-МУСИҚА АЛ-КАБИР” АСАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

1. Абу Наср ал-Форобий ва унинг мусиқашуносликдаги фаолияти

IX асрдан бошлаб, Ўрта Осиё ва умуман, Ўрта ва Яқин Шарқда ижтимоий ва аниқ фанларнинг ривожланиши билан бир қаторда, мусиқа илми ҳам кенг тараққий қила бошлади. Мусиқа илмининг шаклланиши ва ривожланиш жараёни буюк донишманлар Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино ҳамда уларнинг издошлари Сафиуддин Урмавий, Абдулқодир Марогий ва бошқа онлаб ажойиб мусиқашуносларнинг номи билан боғлиқдир⁵. Бундан ташқари, Шарқ мусиқа санъати ва мусиқашунослик илмининг ривожида Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Абу Мансур ибн Зайла ва бошқа олимларнинг хиссаси ниҳоят даражада катта бўлди.

Шарқ мусиқашунослик илмига оид асарлар турли шаклларда (мустакил рисола сифатида ҳам, қомусий асарнинг бир қисми сифатида ҳам) араб, форс ва туркий тилларда Яқин ва Ўрта Шарқда коп асрлар давомида, ВИИ асрдан то XX асрга қадар яратилди. Мусиқа илмининг ривожидаги энг аҳамиятли даврлардан бири, баъзи замонавий тадқиқотчилар Шарқ Уйгониш даври ёки Мусулмон Уйгониш даври деб таърифлаётган X-XII асрларга тогри келади. Бу давр мусиқашунослигини ажратиб турган белгилардан бири, мусиқа илмига оид асарлар, асосан, араб тилида ёзилган, хусусан, Шарқ мусиқашунослик атамалари араб тилида шаклланиб борган⁶. Шу боисдан Шарқ мусиқа тарихини, мусиқашунослик атамаларини тадқиқ қилиш ҳозирги замон араб тилшунослиги доирасида амалга ошириладиган мухим масалаларданdir.

Мусиқашунослик масалалари билан шугулланган араб-мусулмон олимлари бир пайтнинг озида илм-фаннынг фалсафа, математика, физика

⁵ Матёкубов О. Оғзаки анъанадаги профессионал музика асосларига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 7.

⁶ Орипов З.Т. Ибн Зайланинг “Китабу-л-кафи фи-л-музика” рисоласидаги мусиқашунослик атамалари. – Т.: ТошДШИ, 2008. – Б. 3.

ва астрономия каби коплаб соҳаларида ҳам иш олиб борганлар. Серқирра илмий мақсадларни козлаган ҳолда улар мусиқа назариясининг - билишнинг умумий тизимиға киришини ҳисобга олиб, мусиқа масалаларини монографик тадқиқотларда ҳам, энциклопедия ёки фан лугатлари каби асарлар таркибида ҳам кориб чиқишиган⁷.

Шарқ алломалари, қадимги юон мусиқа илмининг йирик намояндлари, буюк мурафаккир ва мусиқашунослар – Пифагор ва унинг издошлари, Платон, Аристотел, Аристоксен, Птоломей, Евклид меросларидан илҳом олиб, янги ижтимоий-сиёсий муҳит ва янги мусиқавий анъаналар заминида давом эттиридилар. Мусиқа илмини илгор гоялар билан бойитиб, ажойиб кашфиётлар қилдилар ва шу билан жаҳон мусиқа фанига салмоқли ҳисса қўшдилар⁸.

Мусиқа Ўрта аср илмлар классификациясига кора, арифметика, геометрия ва астрономия билан бир қаторда математик фанлар таркибиға киритилган. Шу туфайли мусиқавий ҳодисалар ҳамда уларнинг назарий асослари математик услублар ёрдамида очиб берилади. “Мусиқа – математика илми бўлиб, унда куй яратилиши билиш мақсадида нағмаларнинг озаро мослашиши ва мосланмаслиги жиҳати ҳамда ана шу нағмалар орасида отадиган вақт органилади” – деб ёзади зикр этилган омиллар ёрдамида барча нағмаларни пайдо қилиш, уларни олдиндан белгиланган тартибда жойлаштириш, илми мусиқа асосларини тушунтириш устида соз боради.

Тортинчи болимда нағмаларнинг вазн асосини ташкил қилувчи ритм турлари устида гапирилади.

Бешинчи болимда, умуман, куй тузилиши, шунингдек, муайян тартиб ва низомга кора вазнли (шеърий) нутқ учун тузиладиган мукаммал куй яратиш, куйнинг турли мақсадларига кора, шеърий нутқ қоллаш

⁷ Даукеева С. Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби. – Алма-Ата: Фонд Сорос - Казахстан, 2002. – С. 20.

⁸ Матёкубов О. Оғзаки анъанадаги профессионал музика асосларига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 7.

услублари, ушбу нутқ түфайли (хиссиётга) янада изчил ва таъсирчан, мақсадга мувофиқ куйлар таърифланади.

Шарқда мусиқа назарияси, асосан, уч мавзуга ажратиб таҳлил қилинган. Булар: илми таълиф, илми ийқо ва чолғулар назарияси.

Илми таълиф (таълиф - ар. *مُعْرِفَة*, *مُوَلَّة* дегани, гармония ёки композиция деб таржима қилинади) куйнинг дастлабки заррачаси – товушдан тортиб, йирик мусиқа тузилмалари ҳакида тушунчалар беради. Куй болаклари: савт (товуш), нағма (парда, тон), буъд (интервал), жинс (дастлабки куй тузилмаларининг парда асослари, торт-беш погонали товуш қаторлар), жам' (жинсларнинг бирикмасидан ҳосил бўладиган бир октава ҳажмидаги товуш тузилмаси), интиқолот (кўчиш, модуляция) категориялари устида фикр юритилади⁹.

Илми ийқо (ийқо – ар. *وَقْت* – созидан олинган, икки зарб орасида отадиган вақт, воқеа, яъни зарблар нисбати - ритм) эса мусиқа вазнининг энг кичик бирлиги нақр (асл маъноси чертиш, зарб вазнларини олчаш учун шартли олинган бирлик) ва улардан ҳосил бўладиган ийқо (ритм), давр (ритмик тузилма, период), усул (ритмик даврнинг муайян тури) каби тушунчаларни ўрганишга қаратилган¹⁰.

Чолгулар назарияси мусиқашунослиқда муҳим масалалардан ҳисобланади. Мусиқа ижроилиги (نَاحِلًا وَادِأ) ни Форобий иккига бўлиб корсатади. Буларнинг бири инсоннинг табиий овози билан айтиладиган мусиқадир, иккинчи турида эса мусиқа сунъий чолгуларда ижро қилинади. Бунда мусиқий чолгуларнинг орни каттадир. Форобий озининг “Катта мусиқа китоби” асарида Ўрта Осиё, Эрон ва араб дунёсининг мусиқа санъатини яхши билган ҳолда мазкур ҳудудларда кенг тарқалган чолғулар ҳакида батафсил маълумот беради.

Шарқ мусиқа эстетикасида, куйнинг пайдо болиши, унинг моҳиятини белгилаш энг коп муҳокама қилинадиган масалалардан

⁹ Матёкубов О. Оғзаки анъанадаги профессионал музика асосларига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 9.

¹⁰ Ўша асар. – Б. 9.

хисобланади. Мусиқанинг пайдо болиш масаласи афсонавий, илоҳий ёки ҳаётий тажрибага асосланган ҳолда турлича талқин қилинади. Айримлар мусиқанинг пайдо болишини афсоналарга бοглаб, қақнус қуш ёки тошга ойилган тешиклардан чиққан садолар энг мутаносиб мусиқа навлари бўлиб, инсон яратган ҳар қандай куйдан устун турармиш. Форобий ва Ибн Синодек илгор олимлар эса, бундай фикрларни танқид қилиб, мусиқани инсон фаолияти билан бοглайдилар. Масалан, Форобий, эшитиш тажрибасидан холи болган ҳодисалар мусиқага алоқаси ёқлигини қайд этиб, факат қулоқ билан эшитиб идрокланадиган оҳангларнигина мусиқа деб билади. Ибн Сино эса мусиқани алоқа воситаси деб тушунган ҳолда, фикр ва туйгуларни изхор этишда, соз нутқини бирламчи, мутаносиб куйлашни эса ундан мукаммалроқ погона, деб билади. “Агар товуш назм ва мутаносиблик билан безалган болса, у янада кучлироқ таъсир қиласди” – деб ёзади Ибн Сино ўзининг “Жавоми” илми мусиқа” асарида¹¹.

Ўрта асрларнинг Шарқ мусиқаси ва мусиқашунослик илмини Марказий осиёлик машҳур мутафаккир олим Абу Наср ал-Форобийсиз тасаввур қилиб болмайди.

Абу Наср ал-Форобий - бутун дунё илм-фани тараққиётига катта ҳисса қошган Ўрта осиёлик буюк файласуф ва етук қомусий алломадир. Толиқ исми - Абу Наср Мұхаммад ибн Мұхаммад ибн Озлуг ибн Тархон ал-Форобий ат-Туркийдир. Форобий Гарбда *Ал-Харабиус*, Шарқда *معلم ثانى* - “Иккинчи муаллим” (Арастудан кейин) ва “Шарқ Арастуси” номлари билан машҳур болган. Шарқда бундай номлар билан улугланиши унинг оз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билганлиги ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қошганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб, дунёга кенг танитганлиги туфайлидир¹². Исм-шарифидаги Форобий, унинг тугилган ери Форобга нисбатдир. «Фороб Сирдарёning орқасида, турк мамлакати чегараларидаги бир вилоятдир. У Шош (Тошкент) дан узокрок,

¹¹ Матёқубов О. Оғзаки анъанадаги профессионал музика асосларига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 9-10.

¹² Маънавият юлдуzlари (Марказий осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиллар). // Абу Наср Форобий (873-950). Хайруллаев М. мухаррирлиги остида. – Т.: Халқ мероси, 2001. – Б. 72.

Боласогунга яқин. Унинг эни ва бойи бир кунликдан камроқ ёл. Фороб ерлари шороб ва тоқайлардан ҳам холи эмас. Водийнинг гарбий томонида экинзорлари бўлиб, унга сув Шош анҳоридан олинади. Форобдан коп олимлар етишиб чиққан. Масалан, «Ас-Саҳих» номли лугат муаллифи Исмоил ибн Ҳаммад ал-Жавҳарий ал-Форобий (вафоти 1002 йил), “Девон ал-адаб” номли лугат эгаси Исъҳоқ ибн Иброҳим ва фалсафий асарлар муаллифи Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад ал-Форобий (950 йил олган) шулар жумласидандир»¹³. Сирдарёнинг чап қиргогида жойлашган Фороб шаҳарларидан Судкантда исломни қабул қилган огуз ва қарлуқ қабилалари яшар эди. Унча катта болмаган, мустаҳкам қальъага айлантирилган, жомеъ масжиди ҳам болган Васиж эса қудратли амир истехкоми бўлган. Бу ер Қадардан икки фарсах пастроқда. Васиж машхур файласуф Абу Наср Форобийнинг ватани эди.

Шундай қилиб, Форобий Сирдарёдаги Фороб минтақасининг Васиж деган ерида отроқ туркий қабилаларидан болган, мусулмон ҳарбий бошлиқ оиласида 873 (260-хижрий) йилда декабрнинг иккинчи ярмида дунёга келган¹⁴.

Форобий бошлангич маълумотни оз она шаҳрида олгач, таҳсилни Тошкент (Шош), Самарқанд, Бухорода давом эттиради. Сўнгра Араб халифалигининг илмий-маданий маркази ҳисобланмиш Багдод шаҳрига ёл олади. Форобий ўз йўлида Эроннинг Рай, Исфаҳон, Ҳамадон ва бошқа шаҳарларида ҳам бўлади. Бу даврда Бағдодда халифа ал-Муктадир (908-932) хукумат тепасида бўлиб, шаҳарда коплаб илм аҳллари топланган эди. Бағдодда Форобий янги билимларни озлаштириди ва озининг турли фан соҳаларидаги илмини кенгайтириди. Хусусан, келиб чиқиши Харрон шаҳридан болган христиан олимлари Абу Башар Матта ибн Юнусдан юонон тили ва фалсафасини, табиб Юҳанна ибн Хайлондан табобат ва мантиқ илмини, Абу Бақр ибн Сирождан астрономия ва фалсафий

¹³ Ҳикматуллаев Ҳ., Шоисломов Ш. Ёқут Ҳаммавий. – Т.: Фан, 1965. – Б. 31.

¹⁴ Орипов З.Т. Шарқ мусиқий манбашунослиги (Х-ХИ асрлар). – Т.: Фан ва технология, 2008. – Б. 21-22.

гояларни ифодалаш услубларини ўрганди¹⁵. Бундан ташқари, кўплаб манбаларда айтилишича, Форобий оз она тилидан ташқари, араб, форс, юнон, сурёний каби етмишдан ортиқ тилни билган.

Аллома Багдод шаҳрида эканида оз она юрти болмиш Сомонийлар мамлакатига ҳам бориб келади. Турк олими A.Abnanning XB асрга оид Мулла Лутфий қаламига мансуб “Кашф уз-зунун” асарига таяниб хабар бершича, бу ерда Форобий сомоний ҳукмдор Мансур ибн Нух таклифига кора ўзининг ﴿يَنِ اثْلَى مَيْلَ عَتْلَ﴾ (“Иккинчи таълим”) номли китобини ёзди¹⁶. Форобий 941 йили Дамашқ шаҳрига келган. Бу ерда озининг “أَهِيَ آرَاءُكَ تَابَ” (Фозил шаҳар ахлининг қарашлари ҳақидаги китоб) номли асарини ёзишни бошлайди. Форобийнинг машҳурлиги Ҳалаб ҳокими Сайфуддавла Ҳамдамид (943-967) гача етади, у Форобийни Ҳалабга чақиради, шу боис у 943 йилда Ҳалабга отланади. Бу ерда турли илмий мажлисларда иштирок этиб, илм ахларининг эътиборини тўртади. Ҳалабдан сонг яна Дамашққа қайтади. Бу ерда у озининг “Фозил шаҳар ахлининг қарашлари ҳақидаги китоб” асарини ёзиб тугаллади. Форобий 949-950 йилларда қандайдир сабаб билан Мисрга борганлиги ҳақида маълумотлар бор. Туркиялик муаллиф A.Ateshning айтишича, бу ерда у “Фозил шаҳар ахлининг қарашлари ҳақидаги китоб” асарини болимларга ажратган¹⁷. Миср сафаридан Дамашққа қайтиб келган Форобий то умрининг охиригача шу шаҳарда яшаб ижод қилди ва 950 йилда шу ерда вафот этди. Форобий Дамашқдаги “Ал-Баб ас-сағир” қабристонига дафн қилинган. Унинг қабр тошига “” لَا فَاتَ حَةً الْأَرْدَ يَمِ الْأَرْحَمْنَ اللَّهُ بِإِسْمٍ“ Абу Наср ал-Форобий номи билан машҳур болган мусулмон олими, файласуфи, адиби ва мусиқашуноси Мухаммад ибн Мухаммад ибн Тархон ибн Озлуг қабри. 260-ҳижрий йили Форобода туғилган ва 339-ҳижрий йили Дамашқда вафот этган, деб ёзилган¹⁸.

¹⁵ Хайруллаев М.М. Абу Наср ал-Фараби. – М.: Наука, 1982. – С. 44-45.

¹⁶ Хайруллаев М.М. Абу Наср ал-Фараби. – М.: Наука, 1982. – С. 46-47.

¹⁷ Ўша асар. – С. 48.

¹⁸ Даукеева С. Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби. – Алма-Ата: Фонд Сорос - Казахстан, 2002. – С. 144-145.

Форобийнинг бой илмий мероси фалсафа, математика, геометрия, астрономия, физика, тиббиёт, шеърият каби турли фан ва соҳаларга тегишилдири. Булар орасида Форобийнинг мусиқашуносликка оид ишлари ҳам гоят муҳим аҳамият касб этади. Манбаларда алломанинг ози ҳам моҳир созанд ва бастакор болганлиги, ҳатто оз замонаси учун янги бўлган мусиқа асбобини ихтиро қилганлиги ҳақидаги маълумотлар учрайди.

Француз арабшуноси Карра де Во Форобийнинг мусиқа соҳасидаги хизматларини таъкидлаб: “Форобий яна буюк мусиқачи ҳам эди, биз унинг Шарқ мусиқаси назарияси бойича энг муҳим асарлари учун ундан миннатдормиз. У айни вақтда ҳам ижрочи, ҳам бастакор эди. Дарвеш-мавлонлар ҳозиргacha эгаси Форобий деб ҳисобланадиган қадимги қошикларни куйлаб юрадилар”, деган эди.

Манбаларда корсатилишича, Форобий забардаст бастакор ҳамда уд, танбур, гижжак, най, чанг ва қонун асбобларининг моҳир ижрочиси болган. Форобий откир диди ажойиб мусиқавий қобилияти туфайли Ўрта ва Яқин Шарқда яшовчи турли ҳалқларнинг мусиқа маданияти билан яқиндан таниш болган. Унинг мусиқавий қарашларининг шаклланишида, айниқса, Ўрта Осиё ва Эрон ҳалқларининг мусиқа мероси катта таъсир корсатган. Бу ҳалқларнинг мусиқа меросини илмий ва амалий томонларини чуқур озлаштирганлиги Форобийнинг асарларидан яққол маълум бўлади. Форобий мусиқа илми ва амалиётида баб-баравар донг таратган. Унинг ижрочилик ва бастакорлик ижоди шу қадар юксак чоққиларга эришганки, ҳатто бу тогрида ҳалқ орасида коплаб афсоналар юзага келган. Форобий соз чалиб, куй ижро этиб, одамларни саросимага солганлиги, гоҳо жошқин кишиларни хомуш ахволга тушириб, баъзан эса зийракларни ухлатиб, шинавандаларни ҳайратда қолдирганлиги тоғрисида ривоятлар мавжуд. Илмда эса, у оламшумул аҳамиятга молик асарлар бунёд этиб, мусиқашунослик тарихида сўнмас из қолдирган¹⁹.

¹⁹ Матёқубов О. Оғзаки анъанадаги профессионал музика асосларига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 10-11.

Шунингдек, манбаларда Форобийнинг ўз замонасида етакчи созлардан саналган уд ва қонун асбобларини такомиллаштиришда жуда катта ижодий ишлар олиб борганлиги корсатилади²⁰.

Мусиқашунос олим сифатида Форобий ўзининг мусиқа илмига оид қарашларини назарий ва амалий жиҳатдан бир қанча асарларда ифодалаган. Инглиз мусиқашунос шарқшуноси машхур олим Ҳенри Жорж Фармер Форобийнинг он битта асарини мусиқага оид деб ҳисоблаганлигини маълум қилган²¹. У бу рўйхатга (“Шеърият کتاب الـ حـ يـلـ الـهـ نـدـ سـيـةـ”) (”ботик игадиқаҳ ралалих киртемоеГ“) ҳақида сўз”), (”Мусиқа ҳақида сўз“), (”Мусиқа ҳақидаги рисола“) кабиларни ҳам киритган. Форобийнинг факат мусиқашуносликка тааллуқли асарлари қуидагилар:

1. “Катта мусиқа китоби” (ریبکل ایقیسوملاباتک))
2. “Мусиқага кириш” (یقیسوملایف لخدم)
3. “Мусиқа ҳақида сўз” (یقیسوملایف مالک)
4. “Мусиқа ҳақидаги рисола” (یقیسوملایف قلاسر)
5. “Ритмлар китоби” (تاعاقی‌لاباتک)
6. “Ритмлар таснифи ҳақидаги китоб” (تاعاقی‌لاءاصح‌یف باتک)
7. “Унинг ритмга қошимча кўчиш ҳақидаги сози” (الـ ذـقـلـةـ فـ يـلـ كـلامـ) (бу асар “Ритмлар таснифи ҳақидаги китоб” асарига кўшимча бўлса керак)²²
8. “Илmlар саноғи ҳақида китоб” (مولعلاءاصح‌یف باتک) асарининг “Мусиқа илми” (یقیسوملاملع) деб номланган боби²³.

Бу каби асарлар орасида “Катта мусиқа китоби” (یقیسوملاباتک)) йимли маҳ ,мжаҳ маҳ дио аккилсонушақисум ганийибороФ аҳамият жиҳатидан энг йирик асари ҳисобланади. Мазкур асар орқали Форобий Ўрта асрларнинг етук мусиқашуноси сифатида ҳам танилди.

²⁰ Ражабов И.Р. Форобийнинг музика соҳасидаги мероси ҳақида. // Ж. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1973. - № 6. – Б. 50.

²¹ Арипов З. Т. О «Большой книге музыки» Фараби (К изучению первоисточника). // Некоторые вопросы совершенствования учебно-воспитательной работы в музыкальных учебных заведениях (Методические рекомендации). Сборник. – Т.: Конструктор, 1986. – С. 41.

²² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Т.: Халқ мероси, 1993. – Б. 215.

²³ Хайруллаев М.М. Абу Наср ал-Фараби. – М.: Наука, 1982. - С. 132.

“Катта мусиқа китоби” да Форобий олдинлари бошқа фанларнинг таркибий қисми болган мусиқани мустақил илм даражасига кўтарган²⁴.

Бу китоб мусиқа оламида кўп асрлар давомида машхур. Ўрта ва Яқин Шарқ мусиқа фанида у доимо энг нодир ва марказий асарлардан бири бўлиб хизмат қилиб келган. Шарқ мусиқа илмида Форобий ижоди билан алокадор бўлмаган бирон-бир кўзга кўринган олимни топиш қийин. “Катта мусиқа китоби” Европада ҳам анчадан буён маълум.

Форобий мусиқа илмини назарий ва амалий қисмларга ажратади. Назарий илм мусиқанинг асослари (туб қонунлари) ва уларни органиш услублари устида соф назарий, яъни мусиқа материясидан мустасно ҳолда фикр юритади. Амалий илм эса шу тушунча ва категорияларни бевосита мусиқага боялиқ ҳолда органади. “Ҳар қандай назарий илмда инсоннинг камол топмоги учун уч нарса керак:

1. Унинг асосларини эгаллаш.
2. Шу фан асосларидан керакли натижалар чиқара билиш.
3. Шу фанга оид хато натижаларни топа олиш, озга олимлар фикрини чуқур тушуна олиш, уларнинг ёмон фикрларидан яхшилик кашф эта билиш, ёл қўйилган хатоларни тузата олиш”²⁵, деб ёзади Форобий “Катта мусиқа китоби”нинг дебочасида.

“Катта мусиқа китоби” асарида Форобий мусиқа илмини назарий, амалий тармоқларга, қуйларнинг ички тузилиши, қонуниятларини ҳисобга олиб, **فیلأتل** - таълиф (композиция) ва **مُلْعَلْ قَاعِدَة** - илми ийқо (ритмика) га ажратади. Форобий мусиқа назариясида товушлар вужудга келишининг табиий-илмий таърифини берибина қолмай, қуйлар гармониясининг математик принципларини очади, турли жадваллар, геометрия қоидалари асосида коплаб мураккаб чизмалар келтиради. У Шарқ мусиқасининг ритмик асосини далиллар билан

²⁴ Матёқубов О. Оғзаки анъанадаги профессионал музика асосларига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 11.

²⁵ Матёқубов О. Оғзаки анъанадаги профессионал музика асосларига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 12.

шархлаб беради. Форобий ритмларни ташкил этган зарб бирликлари болмиш накралар, уларнинг бирикмасидан ҳосил этиладиган рукиларнинг турли хиллари асосида яратиладиган ритм ўлчовлари ва турларини ёритиб берган²⁶.

Форобийнинг бошка асарлари сингари “Катта мусиқа китоби” (ریبکل ایقیسوملا باتک) ҳам араб тилида ёзилган. Манбаларда айтилишича, Форобий бу асарни Абу Аббос халифалиги пайтида вазир бўлган Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Қосим ал-Кархийнинг таклифига кора ёзган. Бу ҳақда унинг ози китобнинг кириш қисмида маълумот беради. Унда шундай дейилади:

ذكرَ تشوُّفَكَ النَّظَرِ فِيمَا تَشْتَمِلُ عَلَيْهِ صَنَاعَةُ الْمُوسِيقِيِّ الْمُنْسُوبَةِ إِلَى الْقَدَماءِ ، وَ سَأَلْتُنِي أَنْ أَثْبِتَ لَكَ فِي كِتَابٍ أَوْ لَفْهٍ وَ أَتَحْرَرِي فِيهِ شِرْحَهُ وَ تَكْشِيفَهُ بِمَا يَسْهُلُ بِهِ عَلَيَّ النَّاظَرِ فِيهِ تَنَاؤْلُهُ ، فَتَوَقَّعْتُ عَنْ بَّالِي تَأَدَّتْ إِلَيْنَا عَنِ الْقَدَماءِ فِي هَذَا الْفَنِّ ، وَ الَّتِي أَلْفَهَا بَعْدَهُمْ مَنْ زَمَانُهُ قَرِيبٌ مِّنْ ذَلِكَ إِلَيَّ أَنْ تَأْمَلَتُ الْكَذَّ زَمَانِنَا ، وَ رَجَوْتُ أَنْ أَجِدَ فِيهَا مَا يَأْتِي عَلَيَّ طَلْبَتِكَ فَيُغَنِّي ذَلِكَ عَنْ تَجْدِيدِ كِتَابٍ فِي شَيْءٍ قَدْ سُبِّقَ إِلَيْهِ اِثْبَاتِهِ صَنَاعَةُ عَلَيِ الْكَمَالِ ، فَتَأْلِيفُ الْإِنْسَانِ كَتَابًا يَنْسُبُهُ إِنَّ الْكِتَبَ السَّابِقَةَ إِذَا كَانَتْ قَدْ اسْتَوْفَتْ جَمِيعَ أَجْزَاءِ الْفَنِّ -

إِلَيْ نَفْسِهِ ، يُثْبِتُ فِيهِ مَا قَدْ سَبَقَهُ إِلَيْهِ غَيْرُهُ فَاسْتَوْفَاهُ ، فَضْلًا أَوْ جَهْلًا أَوْ شَرَارَةً -²⁷

Сиз, менга қадимгиларнинг мусиқа илмига оид фикрларини билишини жуда хоҳлашингизни билдиридингиз ва сиз учун бир китоб тузиб, уни оқувчининг оқиб тушуниши осон болиши учун шарҳлар беришимни сорадингиз. Бироқ мен, қадимгилар²⁸нинг бу соҳадаги бизгача етиб келган китоблари ҳамда улардан кейин бизнинг замонимизга яқин даврда яратилган китобларга ишонганим боис ундаи қилмадим. Мен уларда (оша китобларда) сизнинг талабингизни қондира оладиган маълумотларни топишга ва органиб болинган нарсалар ҳақида янги китоб ёзиш ишидан озод бўлишимга умид қилгандим. Агар олдинги китоблар бу илмнинг барча жиҳатларини қамраб олганида эди, у ҳолда янги китобнинг яратилиши унинг муаллифигагина тегишли бўлиб қолар ва у (янги китоб муаллифи)

²⁶ Маънавият юлдузлари (Марказий осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиллар). // Абу Наср Форобий (873-950). Хайруллаев М. мухаррирлиги остида. – Т.: Ҳалқ мероси, 2001. – Б. 80.

²⁷ نَكْ تُورَتْ صَدِيرَ وَ مَرَاجِعَةً خَشْبَةَ الْمَلَكِ عَ بَدْ غَطَّاسَ شَرَحَ وَ تَحْقِيقَ الْأَكْبَرِ لِمُوسَى يَقْتَى الْكِتَابَ الْأَكْبَرِ فَارَابِيِّ ذَرَبَ وَ صَفَرَ ٣٦٠-٣٥٠ م. سَنَةٌ بِدُونِ بِالْأَقْاهَرِ الْأَنْشَرِ وَ لَطْ بَاعَةَ الْأَعْرَبِ يَكَادُ بَدَارَ الْأَحْفَنِيِّ أَحْمَدَ مُحَمَّدَ

²⁸ (қадимгилар) деганда Форобий қадимги юонон олимларини назарда тутган (мас. Пифагор, Аристотел ва б.)

қадимгилар томонидан органиб болинган нарсани яна исботлаган бўлиб қоларди. Бу эса ортиқча, кераксиз иш ҳамда нодонлик бўлар эди.

Шу ўринда Форобийнинг “нодонлик бўлар эди” жумласига дикқат қилсак, Форобий мусиқашуносликка оид асар ёзиш ишига ниҳоятда жиддий муносабатда танқидий ёндошганлигини корамиз. Бундан келиб чиқадики, Форобий озидан олдинги олимларнинг мусиқа илмига тааллукли ишларидан яхшигина хабардор болган, шу билан бирга улардан қониқмаган, уларнинг ёзганларини бу илм учун етарли деб ҳисобламаган, акс ҳолда ози ҳам асар ёзмаган боларди. У озидан аввалгиларнинг ва оз замондошларининг бу борадаги ишларини кузатиб, органиб, уларда учраган хато, камчилик ва нуқсонларни оз асари орқали тузатмоқчи, бартараф қилмоқчи бўлади. Шу боис мусиқага оид барча ёзганларини икки қисмга бўлади: 1) мусиқа назарияси ва амалиётига тааллукли билимлар; 2) қадимгиларнинг мусиқашуносликка оид назария ва қарашларидаги хато ва камчиликларга аниқлик киритиш, тузатиш ва уларга ҳаққоний баҳо бериш. Шундай қилиб, Мусулмон Шарқида мусиқашуносликка оид, бу соҳадаги ўз даврининг барча мавзуларини тўлиқ қамраб оловчи дастлабки йирик илмий асар дунёга келди.

“Катта мусиқа китоби” асарининг қиммати унинг умумий ва чуқур гояларидагина эмас, балки Форобий даврида Ўрта аср мусулмон Шарқи маданиятининг гуллаб-яшнаган даврида мусиқа санъатининг аҳволи ҳақида кенг маълумот берилишида ҳамdir.

Шундай қилиб, Марказий осиёлик туркий алломалардан бири - Абу Наср Форобий озининг илму фаннинг турли соҳаларига, хусусан, мусиқашуносликка тааллукли илмий мероси билан тарихда очмас из қолдирди. Етук олимнинг қаламига мансуб болган ва бизгача етиб келган илмий асарларни органиш, тадқиқ қилиш, таржима ва таҳлил қилиш ҳамда кенг омма эътиборига тайёр ҳолда ҳавола қилиш ҳозирги замон илмий тадқиқотлари учун ўз долзарблигини йўқотмай келаётган масалалардандир.